

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ԹՐՉԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

(Շարունակութիւն 1)

II

Հայկազանց շրջանից մեր առարկային վերաբերեալ մեզ հասած տեղեկութիւնների մասին:—Ցեղական կազմակերպութեան գոչութիւնը Հայկազանց մէջ:—Նախագիտելիք: Եւրոպական գիտնականների կարծիքը ցեղական կազմակերպութեան մասին առհասարակ:—Ընտանիք, ծնունդ կամ տուն և ցեղ:—Ինչպէս էին ընտանեկան հիմունքները, սեպհականութեան և ալ տեսակ իրաւունքները ցեղերի մէջ:—Բարեկամութեան տեսակները: Ինչպէս էր փոփոխուում ընտանեկան հիմքը:—Մալրական ընտանիք:—Կլան:—Ազնւականների առաջ գալը:—Նւաճած ցեղեր:

Հօգային և անձնական իրաւունքների մասին Հայկազանց ժամանակաշրջանից մեզ շատ քիչ տեղեկութիւններ են հասել, հասածների հաւաստիութեան մասին էլ կարծիքները շատ տարբեր են: Հաւանական է միայն, որ այդ տեսակ տեղեկութիւններից ճշմարտագոյնները նրանք են, որոնք վերաբերում են մեր առարկային, որովհետեւ ամենայն ժամանակ գիւղերի, շէնի, սեպհականութեան, դաստակերտների, դասակարգերի, ցեղերի և ազնւականների վերա-

1) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1.

բերեալ իրաւունքների իրարանցումը յարուցանում էին անթիւ վէճեր, առաջ էին բերում դաշնադրութիւններ և այլն:

Հետեւապէս ապագայ սերունդների ձեռն էին անցնում վճիռներ, կալւածագրեր և այլ գրի առած յիշատակարաններ, նաև բերանացի աւանդութիւններ, որոնք ոչ միայն դիւանատները, այլ և անձնաւորութիւնները և ցեղերը պիտի ամենայն զգուշութեամբ պահէին իրանց իրաւունքները հաստատելու համար: Նոյն ինքը Խորենացին իր պատմութիւնը գրելու ժամանակ օգուտ է քաղել այդ տեսակ աղբիւրներից, ինչպէս ինքն է ասում: «Եւ գիր Պարսից և Յունաց որովք այժմս գիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութեան»: (Խորենացի, էջ 7):

Պատմաբաններին և քննադատութեանը կը վերաբերի պարզել այդ տեսակ տեղեկութիւնների որ աստիճան հաւաստի լինելը: Մենք մեր պարտքն ենք համարում լռել այդ մասին, միայն եթէ այդ տեղեկութիւնները մէկը միւսին հակասեն, մենք կը հիմնենք նրանց վերայ, որոնք մեր կարծիքով աւելի ճշմարտագոյն են: Գործին մենք այդ տեսակ ենք վերաբերւում նախ, որ քննադատութիւնը մեզանում դեռ զարգացած չէ, իսկ միւս կողմից մեր հին մատենագիրները նկարագրում են թէ իրանց ժամանակակից անցքերը, կազմակերպութիւնը և իրաւունքները, որոնց ճշմարտութեան մասին կասկածներ քիչ կան, և թէ իրանցից առաջ գոյութիւն ունեցած ժողովրդի կազմակերպութիւնը և իրաւունքները, որոնք ոչ մի-

2) Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւնը աշխարհաբար թարգմանել է չարգելի Խորէն ծաւրագողն վարդապետ Ստեփանէն: Այս թարգմանութիւնից օգուտ քաղելով, մեր աշխատութեան մէջ էլ առաջ կը բերենք աշխարհաբար լեզուով Խորենացուց հանած այն հատւածները, որոնց վերայ ընթերցողի ուշադրութիւնը կը դարձնենք: Ահա և այն հատւածի թարգմանութիւնը. «Կալին պարսկական և չունական տառեր և այս տառերով գրւած կան մեզանում բազմաթիւ գրքեր, որոնք պարունակում են զանազան գիւղերի, գաւառների և առանձին աների վէճեր և դաշինք և մանաւանդ ցեղական ազնականութեան ժառանգութեան գործերը» (Խոր. ծ. վ. Ս. եր. 8):

այն դարեր, այլ շատ անգամ հազար տարիներ անփոփոխ և կամ քիչ փոփոխութեամբ էին պահպանուած ժողովրդի մէջ, հասնելով մինչև պատմաբանների օրերը:

Օգուտ քաղելով մեզ հասած տեղեկութիւններից, տեսնում ենք աչքի ընկնող մի հական կէտ, որի վրայ հիմնուած էր հայկազանց կեանքը, և որի գոյութիւնը խոստովանում են մեր բոլոր յայտնի գրողները.—դա ցեղական կազմակերպութիւնն էր:

Վասնորոյ մեր հետազոտութեան հէնց սառջի քայլափոխում ստիպուած ենք պարզաբանելու այդ հիմնարկութեան էութիւնը, օգուտ քաղելով Եւրոպական գիտնականների հետազոտութիւններից. և այդ պատճառով թող ների մեզ ընթերցողը, որ շեղւելով մեր բուն առարկայից, առաջ ենք բերում այստեղ իբրև նախագիտելիք մի ընդհանուր տեսութիւն ցեղական կազմակերպութեան մասին:

Մէն գիտնականի ասելով, հնագոյն նահապետական ընտանիքների միաւորութիւնից ծագում էր ծնունդը (родъ) կամ տունը, ծնունդների միաւորութիւններից՝ ցեղը, ցեղերի միաւորութիւնից՝ ազգը: Գիտնականները հնագոյն մարդու ընտանիքի վրայ շատ կարծիքներ են յայտնում:

Ոմանք ասում են իշրև թէ դա հիմնուած է եղել համայնականութեան (коммунальный бракъ) սկզբունքի վրայ, ոմանք՝ հիտերականութեան վրայ (այսինքն երբ տղամարդը հեշտութեամբ կարող էր թողնել մի կին և վերցնել մի ուրիշը) և այլն:

Հաւանական կարծիքը այն է, որ կային այր և կնոջ մէջ լոկ բարեկամութեան կամ ընկերութեան բնաւորութիւն կրող սեռական կապեր, որոնք միմեանց յօժարութեամբ կամ այլ պատճառներով ինչպէս հեշտ կարող էին հաստատուել, այնպէս էլ և քանդուել: Այնու ամենայնիւ այդպիսի ընտանիքների մէջ տիրում էր միակնութեան սկզբունքը, թէև գիտնականները չեն հերքում, որ բազմակնութիւնն էլ կարող էր տեղի ունենալ: Այդ կարծիքը մասամբ հաստատում է նորանով, որ կային մահմեդականութիւն ընդունելուց առաջ միակնութեամբ (մոնոգամիա) ապրող ազգեր, որոնց համար նոր կրօնքով թոյլատրւած բազմակնութիւնը խորթ էր միայն ամենաբարձր դասակարգի մէջ: Գիտնականները հնագոյն մարդի կեցութիւնը համեմատելով ներկայիս վայրենի ազգերի հետ,

եղրակացնում են, որ հնումը աշխարհի հասկացողութեամբ ընտանիք գոյութիւն չունէր: Կայքը, կարողութիւնը, որդիքը և այլն ցեղին էին պատկանում: Անհատի վիրաւորանքի փոխարէն ցեղն էր վրիժառու լինում, պատիւը ցեղին էր վերաբերում: Կային ցեղեր, որոնց մէջ որսը իրան սեպականացնող անդամը գող էր համարւում, կամ պարտատէրը կարող էր ոչ միայն պարտապանից, այլ ցեղի իւրաքանչիւր անդամից իր պարտքը պահանջել: Սպանողից վրէժը ցեղն էր առնում, շորա տուգանքը ցեղին էր հանձնում: Բարեկամութիւնը ևս դրանց մէջ ցեղովի էր՝ այսինքն սերնդաբար: Իւրաքանչիւր սերնդի անդամները միմեանց եղբայրներ և քոյրեր էին համարւում և այլն: Մորգէն գիտնականը ասում է, որ իր հետազոտած ներկայիս վայրերի ցեղերի մէջ տեղի էին ունենում բարեկամութեան հետեւեալ տեսակները՝ պապ, նան, եղբայր, քոյր, ծնողք, որդիք և թոռներ և զրանք չէին հասկանում բարեկամութեան այլ տեսակները, օրինակ հօրաքոյր, մօրաքոյր, քենի, քեռի և այլն: Դրանց մէջ իբրեւ թէ պապիս և նանիս եղբայրները և քոյրերը իմ վերաբերեալ պապեր և նաներ էին համարւում: Ծնողներին եղբայրները և քոյրերը՝ իմ ծնողներս, այսինքն իմ հայրերս և մայրերս էին համարւում և այլն:

Անհատը իբրեւ հայր կամ մայր, այսինքն իբրեւ ծնող չէր որոշւում ուրիշներից: Շարունակելով իրանց հետազոտութիւնը, գիտնականները ասում են, որ սկզբում սեռական յարաբերութիւնները միեւնոյն ցեղի անդամների միջումն էր միայն կապւում (էնդոգամիա): Հետզհետէ ցեղերը կաւելով գերիներ էին վերցնում մէկը միւսից: Գերի կինը ընդհանուր ցեղի սեպականութիւնն էին դարձնում: Այդպիսով մտնում էր օտար ցեղերից կին ունենալու սովորութիւնը (էկզոգամիա): Ապագայում ցեղի մէջ ուժեղ անդամը այդ գերի բերած կանանցից իրան թւով աւելի էր յատկացնում և այդպիսով մտնում էր բազմակնութիւնը և միեւնոյն ժամանակ կինը իրան յատկացնողի սեպականութիւնն էր դառնում: Ահա բազմակնութեան (պոլիգամիա) և յափշտակութեան վերայ հիմնւած ընտանիքի սկզբունքը:

Միեւնոյն ժամանակ կարող էր գոյութիւն ունենալ և նախնական, այսինքն հետերականութեան հիմունքով կին ունենալու սովոր-

րութիւնը, մանաւանդ իշխող ցեղերում, որովհետեւ դոքա միմեանցից կին առնելով թէ իշխանութիւնը և թէ հարստութիւնը իրանց մէջն էին պահում: Կինը սեպհականութիւն դառնալուց յետոյ սկսում է ծագել, մօտաւորապէս մեր հասկացողութեամբ, ընտանիքը, միայն ստիպման, մասամբ բազմակնութեան, և ոչ յօժարակամութեան վրայ հաստատած (принудительный брак):

Այս դէպքում, եթէ կինը մարդուն չի դուր գալիս, նա մի նորն է բերում, իսկ նախկինը պահում է իբրեւ աղախին: Յափշտակութեան և ոյժի վերայ հիմնւած ընտանիքը ցեղի մէջ գոյութիւն ունենալուց յետոյ՝ ցեղի կազմակերպութիւնը կերպարանափոխւում է: Յեղերի մէջ մուտք են գործում զանազան ծագումն ունեցող կանայք, և որովհետեւ ցեղերում շատ անգամ որդոց հայրը յայտնի չէ լինում կամ դրանց դաստիարակը մայրն է լինում, որդիքը իրանց յատկութեամբ մայրական ցեղերին աւելի մօտ են լինում:

Այդտեղ սկզբում ընտանիքը աւելի մայրական կարելի է համարել, որովհետեւ օտարածին կանանցից ծագածները իրանց մօտ են համարում մօր քան թէ հօր ցեղին: Յեղի կանանցից առաջացածները, նոյն ցեղի կլանն են կազմում, իսկ օտարածին կանանցից եղածները կազմում են իրանց մօր ցեղի անւամբ կլանները: Սկզբում օտար կլանների թիւը քիչ էր՝ նոքա ստորադրեալ էին, բայց հետզհետէ դրանց թիւն և ոյժը աւելանալով, իրաւունքներն էլ են աւելանում: Կլաններում տղամարդկանց մէջ հաւասարութիւն էր տիրում: Դրանք կռիւ գնալու ժամանակ միաւորւում էին միմեանց հետ: Կլանն էր լուծում իր անհատին հասցրած վիրաւորանքը, կամ նրա սպանւելու պատճառով նշանակած աուգանքը կլանին էր հասնում և կամ ամբողջ կլանն էր այդ սպանութեան վրէժը հանում: Երբ ցեղերի միջում գոյացած կլանների շահերը սկսում էին միմեանց հակասել, ցեղի միակերպութիւնը սկսում էր ոչնչանալ և կլանները միմեանցից ջոկւում էին: Բայց երկու տեսակ ցեղեր կային: Առաջիններում սովորութիւն էր կին առնել միայն օտար ցեղերից, իսկ երկրորդ տեսակ ցեղերում սովորութիւն էր կին առնել թէ իրանց միջից և թէ օտար ցեղերից: Վերջին դէպքում հարազատ կանանցից ծագածները աւելի էին արտօնութիւն

վայելում, քան օտարածին կանանցից ծագածները: Առաջիններիցն էին ցեղապետները և ծնունդների գլուխ կանգնածները: Սրանցից էին ազնւականները ծագում, միայն ցեղի թէ հարազատ և թէ օտարածին կանանցից ծագածները ցեղի ունեցածի վրայ համահաւասար իրաւունք էին վայելում: Այդ հաւասար իրաւունքից զուրկ էին միայն նւաճւած ցեղերը, որոնք ստրուկների և կամ կրէպոստնոյների շարքումն էին: Այս նախագիտելիքից յետոյ դառնանք Հայկազանց ցեղական կազմակերպութեանը:

III

Հայկազունք իբրեւ ցեղ, որդի, որդոց որդի, ուստր, դուստր, Բարեկամութեան տեսակները, Զեռքի տակ եղածները—ընդոծին, աղխ, ընտանեկան և ամուսնական ւարաբերութիւնները—կիւնը, ընտանին: Աղխը Արշակունեաց ժամանակ, Ամիոփումն:

Մեր երկրում առաջին գաղթականութիւնը հաստատողների մասին Խորենացին գրում է՝ Տարբանը եկաւ «երեսուն ուստերօք» և հնգետասան դստերօք և նոցին արամբբ... (Խ. եր. 24) ¹⁾, Հայկը մտաւ Արարատեան երկիրը... «հանգերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբբ զօրաւորօք՝ թւոյ իբրեւ երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք, և եկոք յարեցելովք ի նա, և բոլոր աղխիւ (Խոր. էջ. 32, 33) ²⁾:

Այստեղ Խորենացին գործ է ածում «որդի», «ուստր», «դուստր», «որդւոց որդի», «ընդոծին» և «աղխ» խօսքերը, որոնցից մի քանիսը ներկայումս չեն գործածւում կամ գործածւում են այլ մտքով քան հնումը, և թէ նոյն առարկաներն են բացատրում, բայց դրանց ուրիշ, հետզհետէ կազմակերպւած տեսակները: Առհասարակ ժամանակի ընթացքում հասարակական կազմակերպութիւնը, ժողովրդի կեցութիւնը և այլն անդադար ենթարկւում են փոփոխութեան և

¹⁾ «Երեսուն որդիներով և տասնեհինգ դուստրներով և սոցա սղաւարդիկներով (Խ. ծ. վ. Ստեփանէ, եր. 22):

²⁾ Հայկը եկաւ «բոլոր իւր որդիներով, դուստրներով և որդիների որդիներով, որոնք զօրեղ մարդիկ էին՝ մօտ երեք հարիւր մարդ, իւր սպասաւորներով և ուրիշ զանազան մարդիկներով, որոնք միացել էին նորահետ, նոյնպէս և բոլոր տուն ու տեղով» (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 29):

մեզ՝ ներկայումս ապրողների համար անհասկանալի է դառնում հնութիւնը։ Մեզ անբացադրելի էր թւում Խորենացու խօսքերը թէ Հայկի ընտանիքի մի մասը բաղկացած էր 300 հոգուց, կամ նորա բոլոր թոռները հասակ առած մարդիկ էին։ Մինչդեռ այժմեան ընտանիքները սակաւաթիւ անդամներից են բաղկացած լինում, թոռները մեծահասակ չեն լինում և այլն։ Ուսումնասիրութիւնը լուսաբանում է այդ խաւարը։

Խորենացու ասելով Հայկազանց մէջ կային «որդւոց որդիք», որոնք հասակ առածներ, այսինքն տղամարդիկ էին։

Նոյնպէս դուստր խօսքը վերաբերում էր թէ իրանցից ծագած աղջկանց և թէ իրանց կնիկ մարդկանց։ Այս եզրակացութեանը մենք զալիս ենք նորա հետեւեալ հատւածներից՝ «և որդւոց որդիք; արամբք զօրաւորօք», որը թարգմանւում է «և որդիների որդիներով, որոնք զօրեղ մարդիկ էին»։ Նմանապէս ասել, թէ Տարբանը եկաւ 15 դասերօք և նոցին արամբք» նշանակում է, որ այդ դուստրները այդ տղամարդկանց կանայքն էին։ Այս հանդամանքը մեզ ցոյց է տալիս, որ նոքա իրանց միջից կին առնելու սովորութիւնն ունէին։ Ուրեմն Հայկի ժամանակ տիրապետում էր էնդոգամիան. մանաւանդ Հայկի ցեղի մէջ մենք միւս ազգակցական անունների թւումը կին-անուն չենք տեսնում, որ փոխարինւած պէտք է համարել դուստր անունով. ուրեմն իրանք իրանց միջից կին առնելու սովորութիւն ունէին և դուստրը ընտանին էր համարւում շնորհիւ այն յարաբերութեան, որի մասին չիշեցինք նախագիտելիքում։

Այսպիսի սովորութիւն ցեղական կազմակերպութեամբ ապրող ժողովրդներին էր յատուկ։ Նմանապէս նոյն ցեղական կազմակերպութեան մէջ միայն կարող է լինել հասակն առած որդւոց որդիների սերունդը։ Նրեխայոց կամ տղայոց վերաբերեալ Խորենացին «ուստր» խօսքն է դրծ ածում։ Հետեւապէս մենք չենք սխալւիլ, եթէ ասենք, որ Տարբանեանք և Հայկազունք սերունդների էին բաժանւում։ Կային որդկերանց, որդւոց որդկերանց սերունդները։ Կային ցեղից ծագումն ունեցող կանայք, որոնք դուստր անամբ էին յայտնի։ Քննելով դրանց կազմակերպութիւնը, նախ և առաջ կը տեսնենք, որ Տարբանի 15 դուստրները իրանց 15 տղամարդկանց

հետ միացած ընտանիքներ լինելով՝ մի տուն կամ ծնունդ և մինչև անգամ մի ցեղ էին և զրանց ընտանեկան հիմքը համայնականութեան և կամ հետերականութեան սկզբունքի վրայ էր հաստատված:

Հայկաչ որդոց, որդկերանց որդոց և դստերաց լիւր 300-ի հասնելով, հաւանական է, որ դռքա ցեղ և մինչև անգամ ցեղեր լինէին, որովհետեւ երբ սոքա տեղաւորւեցան երկրի զանազան կողմերում, ասում է Խորենացին... «Այս Հայկ... նախնի Հայաստանեայց և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան» (Խոր. եր. 43) ¹: Հայկազունք ծնունդների բաժանւելով, զրանց ներքին կապը, ինչպէս կը տեսնենք, չքանդւեց: Ընդհակառակը Հայկը և նրանից ուղիղ գծով յաջորդողները առաջնորդում էին բովանդակ ազգը: Բաժանւելուց յետոյ էլ սրանց մէջ բարեկամութիւնը ցեղերին յատուկ եղանակով էր լինում: Կադմոսը թուներին կամ որդւոց որդկերանց սերնդին էր պատկանում. Արմենակը որդիներից էր և սրան սերնդակիցները իւր եղբայրներն էին: Այդպէս կարելի է կարծել Խորենացու այն հատուածից թէ ինչպէս Հայկը Բէյի հետ կռիւ սկսելուց առաջ՝ կարգադրում էր իւր զօրքը: «Կարգէ Արմենակ երկու եղբարբ ընդ աջմէ և զԿադմոս և զայլս երկուս լորդւոց իւրոց ի ձախմէ...» (Խոր. եր. 46) ²:

Սրանց մէջ կային և հայրեր, որովհետեւ Հայկը իւր երկրորդ իջւանած տեղը անւանեց «Հարք»: Այս խօսքը Խորենացին բացադրում է ասելով «այսինքն աստէն բնակեալքս ազգի տանն Թորգոմայ (Խ. 33): Խ. ծ. վ. Ստեփանէն այս տողերը թարգմանել է «Հարք», այսինքն այստեղ բնակւողները Թորգոմեան ազգի հայրերն են» (Խոր. ծ. վ. Ստ. եր. 30):

Սոյն «Հարքում», այսինքն հայրերի բնակութեան տեղում, Արմենակը, Հայկին յաջորդելուց և հայրերի շարքը ընկնելուց յետոյ, թողնում է բնակւելու իւր Խոռ և Մանավաղ եղբայրներին: Ու-

¹) Այս է... Հայկը... Հայերի նախնին. ահա նրա ազգերը, ծնունդները և բնակութեան աշխարհը (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 38):

²) Կանգնեցնում է աջ կողմում Արմենակին երկու եղբայրներով և ձախ կողմում Կադմոսին և իւր որդիներից երկուսին (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 32):

րեմն հաւանական է, որ սրանք հայրեր էին և միմեանց եղբայրներ էին անւանում: Հետեապէս հայրերի սերնդակիցները միմեանց եղբայրներ էին անւանում և թոռներ ունէին: Յայտնի բան է, որ հայրերը ունենալով թոռներ, նոցա պապերն էին: Որդիքը ծնողներն էին: Պապ լինելուց յետոյ, կը լինէր և նանը: Եղբայրը լինելուց յետոյ, կը լինէր և քոյրը: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Հայկազանց մէջ կային բարեկամութեան այն տեսակները, որոնք ցեղերին յատուկ են՝ պապ, նան, եղբայր, քոյր, ծնողք, որդի, որդւոց որդի: Յետին ժամանակներում ծագումն աւնող անուններ չեն յիշուում Խորենացու մէջ:

Գառնանք ընտանեկան և ամուսնական յարաբերութեանը:

Առաջին Հայկազունք՝ ի հարկէ, ինչպէս իրանց հարեւանները, ցեղերին յատուկ գերի բերելու սովորութիւնից ազատ չէին, որովհետեւ Հայկը և Գեղամը գիւղ, դաստակերտ և ձեռակերտ շինեցին, ուր, ինչպէս կը տեսնենք, ըստ մեծի մասին պատկառելի մարդն էր նստում: Գերիներ բերելուց յետոյ Հայկազունք, ինչպէս տեսանք նախագիտելիքներից, ուրիշների պէս էլ չէին բաւականանալ իրանց դուստրներով, այլ գերի կանայք ամբողջ ցեղի սեփականութիւնը կը դարձնէին և իրանց ընտանեկան յարաբերութեանց մէջ ոյժն և յափշտակութիւնը հիմք կը դարձնէին:

Հէնց այդպէս էլ էր Հայկազանց մէջ. դորանցում կար ընդհանուր ցեղին պատկանող աղիւը և հարազատները առաւելութիւն էին վայելում խառն արիւն ունեցող ցեղակիցներին վերաբերեալ: Եւ ուղիղ. մենք արդէն առաջ բերինք Խորենացու այն հատածը, ուր նա ասում էր, որ Հայկը եկաւ Արարատեան երկիրը «որդինքն, ուստրներով, որդիներն որդիքներով» և բոլոր «աղիւն»: Եւ մենք այն եզրակացութեան եկանք, որ առաջինները հասակ առածներն էին, հետեապէս աղիւը կը վերաբերէր մանր երեխաներին, գերի կանանց և ցեղի միւս պատկանելիքին:

Եւ ինչպէս տեսանք նախագիտելիքներից, գերի բերած կանանցից ծագածները՝ ցեղի մէջ «ձեռաց տակ» էին դրուում, կամ հարազատ արիւն ունեցողների առաջնորդութեան տակ էին. նոյնը մենք տեսնում ենք Հայկազանց մէջ:

Յեղի ոյժը, նոյն իսկ ցեղը կազմում էին պատերազմ դուրս

եկողները. այդ պատճառով ցեղ և գունդ խօսքերը կարծես խորենացին մի նշանակութեամբ է զորձ ածում է նա ասում է, օրինակ... «զցեղս զայս մեծ և անւանի... զգունդս Սիսական» (Ս. 112) որ կենշանակէ — այս մեծ և անւանի ցեղը, այսինքն Սիսական գունդը: Հայկը Բէլի հետ կռիւ սկսելուց առաջ «հաւաքէ զորդիս իւր և և ղթուռնս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թւով յոյժ նազուհս, և զայլ որ ընդ իւրով ձեռամբ... և կոչեցեալ զգօրս իւր ասէ ցնոսա... զի կամ մեոցուք և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բէլայ կացցէ, կամ... մեք եղիցուք յաղթութեան ստացեալք (Ս. 35) ¹⁾»:

Այս տողերը մեզ ցոյց են տալիս, որ նոյն իսկ պատերազմ դուրս եկողներն մէջ կար որդիների և որդւոց որդիների գունդը, կային և ձեռքի տակ եղածների գունդը. Ուրիշ խօսքով՝ ցեղի մէջ կային որդիք և որդւոց որդիք, կային և ձեռքի տակ եղածները, որոնք անտարակոյս զերի կանանցից ծագածները պիտի լինէին:

Սոցն տեսակ մարդիկ էին ընդոճիները, որոնք ցեղիցն էին ծագում և ձեռքի տակ եղածների շարքումն էին: Գոնէ Հայկը, ինչպէս տեսնում ենք, Կալմուսին պարգեւեց «յիւրոց ընդոճնաց արս անուանքս» (Ս. 38): Ուրեմն ընդոճիները և «ձեռքի տակ եղածները» պատերազմի էլ էին դուրս գալիս, անւանի մարդիկ էլ էին, ցեղից էլ ծագումն ունէին, բայց միայն հարադատ արիւն ունեցողների հաւասար իրաւունք չէին վայելում: Հետեւապէս պէտքէ ընդունել, որ Հայկազանց մէջ կար թէ իրանց միջից կին առնելու սովորութիւնը (էնդոգամիա) և թէ օտարներից գերի կանայք բերելու սովորութիւնը (էկզոգամիա). իրանց գուտարներից որդիները և որդիների որդիներն էին ծագում, որոնք առաւելութիւն էին վայելում. իսկ օտար կանանցից ընդոճիներն էին ծագում, որոնք, ինչպէս խորենացին ասում է «ընդ ձեռամբ տակ էին»:

Հետզհետէ ուժեղները սիւլհականացնում են այդ ստրուկ կանանցից, որոնք զրանց կանայքն են անուանւում, մնացածները էլի

¹⁾ «Հաւաքում է իւր որդիներին և թուռներին, քաջ և աղեղնաւոր մարդիկներին, որ շատ փոքր էին թւով, և իւր ձեռքի տակ եղածներին և զիմնելով զօրքին ասում է. «կամ մեռնենք և մեր բոլոր զերդաստանը Բէլի ծառայութեան տակ մոռնէ կամ չաղթութիւնը ստանանք (խորէն ծ. վ. Սա. եր. 31):»

ընդհանուրին էին պատկանում և աղիս խօսքով էին բորոգում: Առհասարակ ստորուկ կանայք աղիս մէջ էին և աղախին խօսքնէլ թերեւ և աղջիկ խօսքը այստեղից են ծագում: Մեր մատենագիրները բաղմանութեան շրջանին վերաբերեալ են դուրժ ածում կին և աղջիկ խօսքերը, որպէս այս երևում է Խորենացու հետեւեալ հատուածից... իսկ զԱնուշ զառաջին կինն Աժդահակայ և զբաղումս ի սերմանէ Աժդահակայ աղջկունս հանդերձ պատանեիօք և այլ բաղում գերիօք» (խ. 38)... Սորանից առաջ կանայք դուստր և աղիս խօսքերով էին բորոգում:

Ուրեմն կինը վերաբերում էր պատկանելութիւն դարձրած աղջկան:

Բաղմանութեան շրջանը մեր մէջ տեղական էր: Առհասարակ ոչ միայն Հայկազեանց, այլ և Արշակունեանց ժամանակ ցեղական սովորութիւնները ոչնչացած չէին: Այդ սովորութիւններից աչքի էին ընկնում՝ բաղմանութիւնը և իրանց միբձաւորներից կին առնելու սովորութիւնը, որ իրանց իրաւունքները և ազատութիւնները իրանց ձեռքին մնան:

Արտաշէսը բաղմանութիւ կանայք ունէր. աչքի էր ընկնում դուրա Մանգու անւանեալ հարճը իր զեղեցկութեամբ: Նախարարների մէջ բաղմանութիւն կար: Արշակը ունէր երկու կին՝ Փառանձեմ և Ողորմէ: Մուշեղ սպարապետը ձերբակալեց Աղձնեաց բղեշխին և նորա կանանց և որդւոց կոտորեց (Փաւ. եր. 178): Տիրան Թադաւորի կանայք զերի էին ընկած և պարսից Թադաւորը զրանց միւս զերիների հետ զերադարձ արաւ (Փաւ. եր. 46): Մուրբ Սահակը խիստ օրէնքներ հաստատեց վերոյիշեալ ցեղական սովորութիւնների դէմ, թէև արմատախիլ անել չկարողացաւ: Մուրբ Ներսէսը հրամայումէ «զի լինիցին յամուսնութեան օրինաւորք. մի ստել և մի դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւն ընդալ կողմանց և փախչիլ աւելի ՚ի մերձաւոր և յազդին տոհմակից խառնակութեամբ ամուսնութենէն. և մանաւանդ ի մերձաւորական ՚ինուոց և որ դամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ (Փաւ. եր. 14):

Խորենացու բացատրութիւնից երևում է, որ տոհմակիցները հետեւում էին միմեանց հետ ամուսնական կապեր հաստատելու, որ իրանց ունեցածը և իշխանութիւնը իրանց ձեռքից չթողնեն: Ահա

և նորա բուն խօսքերը: «Եւ գերկուս զայսոսիկ յազգաց նախարարաց բառնայ մի զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազանելոց սեփական ազատութեանն առնէին (Խոր. եր. 306) ¹⁾: «Իսկ յետ մահւան նորա (Ներսէսի), ասում է Փաւստոսը (երես 93), այնուհետեւ ամենայն մարդ առին հրաման համարձակութեամբ ՚ի թագաւորէն, թողու զկանայս զամուսինս իւրեանց. էր զի մի այլ տասն կին փոխէր. և առհասարակ յանօրէնութիւն դարձան միանգամայն»:

Իերած հաստատութիւններն էլ կարծում ենք բաւականաչափ ապացուցանում են որ մեր մէջ կար բազմակնութեան սովորութիւնը, որը թէև հետերական սկզբունքը բոլորովին չփնջացրեց, բայց հիմնովին փոխեց ընտանեկան կարգ կանոնները:

Նորանից առաջ դուստրը ինչպէս հեշտ կարող էր ընտանի դռնալ, այնպէս էլ հեշտ կարող էր բաժանել մարդուց: Ուրեմն կար ընտանի և ոչ ընտանիք, որը չկար և այն ժամանակ, երբ գերի կանայք բերելու սովորութիւնը մուտք գործեց: Ընտանիք խօսքը բազմակնութեան է վերաբերում: Յաւանական է, որ հէնց այդ շրջանին է վերաբերում Խորենացու ասածը որ Կամարը «ամենայն ընտանեօք իւրովք և աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր (Խոր. եր. 258): Խ. Ճ. Վ. Ստէփանէն այս տողերը թարգմանել է «Կամարը բոլոր իւր ընտանիքովը և տնով մեր Տրդատ թագաւորի մօտ եկաւ (եր. 218): Բազմակնութեան շրջանումն է նմանապէս կին սեպհականացնելու սովորութիւնը առաջ գալիս, և այդ տեսակ կանանց՝ դուստր, ընտանի և կամ հետէրական կանանցից զանազանելու համար, մեր մատենագիրները կին և ընտանիք խօսքերն են սկսում գործ ածել: Այնուհետեւ, երբ միակնութեան գաղափարը պարտաւորեցուցիչ է դառնում քրիստոնէութիւնց յետոյ, հետէրական և ընտանեկան յարաբերութիւններից դուրս ծագում են ամուսնական յարաբերութիւնները: Կին ամուսին է առաջ գալիս: Քրիստոնէութիւնից յետոյ էլ այժմեան հասկացողութեամբ ընտա-

¹⁾ Եւ նախարարների ազգերից վերցնում է այս երկու բանը—մերձաւորների խնամութիւնը, որը հայրենական ազատութիւնը պահելու համար էին անում աղահուլիսամբ (Խ. Ճ. Վ. Ստ., էջ 259):

նիքը միանգամից առաջ չ'եկաւ, որովհետեւ լինում էր որ կանանց հեշտութեամբ փոխում էր, ինչպէս Փաւստոսն է ասում— «էր զի մի այր տասն կին փոխէր»։ Ուրեմն մեր մէջ հետեւական սովորութիւնը փոխարինաբար տեղի էր տալիս ընտանեկան և ազատ ամուսնական սովորութեան։ Հետեւական կինը այն էր, որին այրը կարող էր հեշտութեամբ փոխել։ Ընտանի կինը՝ սեպհականացրած կնոջն էր վերաբերում։ Իսկ կին ամուսնինը՝ քրիստոնէական մտքով առած կինն էր։ Եւ մինչև որ քրիստոնէական սովորութիւնը չ'մարմնացաւ, մարդիկ խառն սովորութեամբ էին կանայք ունենում՝ ունենում էին ընտանի կին, կին և ստրուկ կանայք կամ աղխ։ Փաւստոսը, օրինակ, ասում է— «Եւ բազումք ի նախարարացն հայոց թողին զկանայս իւրեանց, զորդիս և զընտանիս և փախեան ընդ այս ընդ այն գնացին (Փ. եր. 149)։ Եւ ժողովէր (Արծրունեաց Աշոտ իշխանը) զաղիս տան իւրոյ յամրոցն Ղարիւնից, և զտիկինն և զամենայն ընտանիս իւր. և թողոյր պահապան ի վերայ ամրոցին պահել (Ղ. և ուրդ պատմ. 119)։

Աղխ խօսքի նշանակութիւնն էլ ժամանակի ընթացքում փոփոխեց. սկզբում նշանակում էր մանր երեխայք, ստրուկ կանայք և այլն։ Երբեմն էլ ցեղի բոլոր պատերազմ դուրս չ'եկողներն էին այդ խօսքով անւանուում։

Ամիրփիներ ցեղական կազմակերպութեան մասին ասածներս։

Հայկազունք սերունդներն էին բաժանուում։ Կային որդւոց, որդկերանց որդւոց սերունդներ։ Կային և ցեղի դուստր-կանայք, որոնք ցեղին հարազատ ծագումն ունէին։ Դրանց մէջ կային բարեկամութեան այն տեսակները, որոնք ցեղին են յատուկ. իսկ ցեղը գլխաւորապէս կազմում էին պատերազմ դուրս եկողները։ Յեղի մէջ կային որդիք և որդւոց որդիք, կային ձեռքի տակ եղածներ և ընդոծիւններ. վերջիւններս պատերազմ էին դուրս գալիս, անւանի մարդիկ էին, ցեղից էլ ծագումն ունէին, միայն որդիներին և որդւոց որդիներին հաւասար իրաւունք չ'էին վայելում։ Այս և ուրիշ այս տեսակ հանդամանքները մեզ թոյլ տւին ենթադրելու, որ Հայկազանց մէջ սեռական յարաբերութիւնները ոչ միայն իրանց ցեղի անդամներին միջումն էին կապւում (էնդոգամիա), այլ նրանց մէջ սովորութիւն կար և զերի կանայք ունենալ (էկզոգամիա), որոնք ի հարկէ սկզբում ընդհանուր ցեղի սեպհականութիւնն էին։ Մանկ-

տիբր, գերի կանայք և ցեղական պատկանելութիւնը ընդհանուր ցեղինն էին համարուում և աղիւ անւամբ էին յայտնի: Դժար է է մինչև անգամ մօտաւորապէս որոշել, թէ երբ Հայկազանց մէջ մուտք գործեց բազմակնութեան սովորութիւնը. բայց դրա գոյութիւնը ակներև է: Այդ սովորութիւնից առաջ կին կամ դուստր անուն էր կրում, երբ դա ցեղից հարազատ ծագումն ունէր, և կամ իբրև գերի բերած, ընդանուրի սեպականութիւնն էր և աղիւ հաշուումն էր: Բայց բազմակնութեան սովորութիւնը մուտք գործելուց յետոյ՝ յատկացրած կամ սեպականացրած կանայք ընտանիք են համարուում: Քրիստոնէութիւնից յետոյ, երբ միակնութեան գաղափարն է առաջ գալիս, մենք տեսնում ենք, որ մերձաւորներից քրիստոնէութեան սկզբունքով առածն է կին ամուսին անւանում: Տղամարդը պահպանում է հետէրական յարաբերութիւնը միայն մերձաւոր կանանց հետ, որոնք նրա կինը կամ ընտանին են համարուում: Մի խօսքով հետէրական յարաբերութիւնները հետզհետէ տեղի էին տալիս ընտանեկան և ապա ամուսնական յարաբերութեան:

(Կը շարունակւի)